

Potocki, Robert

Współpraca II Rzeczypospolitej z Ukraińskim Centrum Państwowym na wychodźstwie w latach 1920-1939

Dzieje Najnowsze 30/4, 139-144

1998

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

AUTOREFERATY

Robert Potocki

Nowa Ruda

Współpraca II Rzeczypospolitej z Ukraińskim Centrum Państwowym na wychodźstwie w latach 1920-1939

Dysertacja ta jest pierwszą próbą wszechstronnego przedstawienia dorobku tej orientacji ukraińskiej, która w 1920 r. podjęła decyzję o podpisaniu układu sojuszniczego z Polską i poszukiwaniu sojusznika na zachodzie Europy¹. W okresie 1920-1939 nie tylko władze Ukraińskiej Republiki Ludowej (dalej URL) na wychodźstwie zajęły stanowisko propolskie, ale legalizm i lojalizm wobec II Rzeczypospolitej zataczał coraz szersze kręgi w środowiskach o charakterze katolicko-konserwatywnym oraz wśród członków Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego. W latach 30., gdy znacznie oddaliła się wizja własnej niepodległości, a jednocześnie narastały tendencje totalitarne, społeczność ukraińska zaczęła coraz bardziej doceniać dorobek „ideologii 1920 roku”.

Monografia dotyczy w zasadzie całkowicie nieznanymi bądź pomijanych aspektów stosunków polsko-ukraińskich w XX w. rozgrywających się na szczeblu tajnej dyplomacji — jeśli nie wręcz całej polityczno-wojskowej konspiracji skierowanej przeciwko Rosji Sowieckiej. Kluczem do poznania tej problematyki jest szereg pytań:

1. Jaką rolę w ukraińskiej rewolucji narodowej odegrał epizod „polski” 1920 r.,
2. Jaką rolę odgrywała II Rzeczpospolita w ukraińskich planach niepodległościowych?,
3. Jakie były polskie plany i postulaty w kwestii restytucji Republiki Ukraińskiej?,
4. Jak zamierzano rozwikłać problem niepokornej mniejszości ukraińskiej w II Rzeczypospolitej?

Nie mniej istotne jest także zapoznanie się z postulatami, zadaniami i praktyką polityczną emigracji ukraińskiej skupionej wokół postulatów Symona Petlury. Otóż, po opuszczeniu kraju

¹ Jest to skrócona wersja autoreferatu pracy doktorskiej, napisanej pod kier. prof. dr hab. Jerzego Kłoczowskiego, wygłoszonego 14 I 1998 r. w ramach Sekcji Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Recenzentami monografii byli prof. dr hab. Stefan Kozak (UW/KUL) i doc. dr hab. Ryszard Torzecki (emerytowany pracownik IH PAN).

w 1920 r. u podstaw działalności Ukraińskiego Centrum Państwowego legły dwie fundamentalne zasady:

1. W warunkach utraty niepodległości sprawa narodowa stanowi główne zobowiązanie diaspory;
2. Egzystencji narodowej nie sposób na trwałe zagwarantować bez odzyskania niezawisłości politycznej.

Założenia te zamierzano równocześnie realizować na trzech poziomach: stosunków wewnętrznych, programu polityki krajowej i kontaktów z ojczyzną oraz relacji międzynarodowych. Założenia te z kolei można sprowadzić do dwóch podstawowych pytań, na które usiłuje odpowiedzieć autor, a bez których nie sposób zrozumieć idei restytucji państwa podjętej przez Ukraińskie Centrum Państwowe na uchodźstwie:

1. Jakie zbudować państwo?
2. W jaki sposób odbudować państwo?

Odpowiedź na te pytania pozwoli nam ukazać fundament, na którym zamierzano zbudować niepodległą Ukrainę. Emigracji spod znaku URL udało się wypracować nie tylko ogromny dorobek społeczny, naukowy czy kulturalny, ale opierając się na „ideologii 1920 roku” stworzyła ona ściśle scentralizowaną, propaństwową i niepodległościową konspirację polityczno-wojskową pod protekcją państwa, w którym działała. Diaspora ta przy pomocy II Rzeczypospolitej zbudowała niezwykle szeroko rozbudowane struktury, które możemy wręcz określić jako ukraińskie państwo podziemne na emigracji. Ich celem była restytucja Ukraińskiej Republiki Ludowej — państwowości opartej na zasadach ustrojowych z okresu II republiki.

Elity II republiki wywodziły się w znacznej mierze z tych elementów socjalistycznych, które odrzuciły koncepcje federalizmu z Rosją i twarzo stały na gruncie budowy samodzielnego państwa. Środowiska te nie wytworzyły spójnego programu ideologicznego, kierując się w polityce jedynie poczuciem pragmatyzmu i realizmu. Ruch narodowo-demokratyczny, który utożsamiał się z II republiką, nie był według poglądów liderów tej orientacji ani grupą, ani stronnictwem politycznym (w Polsce przyłgnęła do nich błędna nazwa Ukraińscy Narodowi Republikanie), lecz w czystej postaci państwem ukraińskim, którego władze chwilowo schroniły się na emigracji.

W niniejszej monografii starano się wykorzystać możliwie szeroką gamę źródeł i literatury. Należy przy tym wspomnieć o ogromnej dysproporcji między literaturą przedmiotu dla lat 1918-1920 a późniejszymi losami emigracji ukraińskiej, stąd podstawę niniejszej pracy stanowią w znacznej mierze zasoby archiwalne. Środowiska emigracyjne URL także należy badać na dwóch, pozornie niezależnych, płaszczyznach. Z jednej strony uchodźcy byli oficjalnie obywatelami nie istniejącego państwa, niejednokrotnie żyjącymi w swoim getcie z uwagi na zjawisko asymilacji, zdanymi na łaskę kraju, w którym się schronili. Z drugiej zaś, mimo takiej presji udało się im stworzyć imponujące życie polityczne, społeczne, naukowe i kulturalne. Jednakże Ukraińskiemu Centrum Państwowemu nie dane było zrealizować swych koncepcji. Powstaje zatem pytanie — czy i do jakiego stopnia przedmiotem historii może być nie to, co jest, lecz to, co być mogło? Czy w przypadku Centrum Państwowego URL nie należałoby raczej mówić o Historii Możliwości Nieureczywistnionych? Zamierzeniem autora nie było jednak konstruowanie historii polityczno-wojskowej emigracji naddnieprzańskiej według przyjętych z góry koncepcji i założeń, lecz odtworzenie jej z najlepszych świadectw i pozwolenie im, by mówiły same za siebie.

Dysertacja jest w zasadzie próbą przedstawiania dorobku i działalności emigracji o orientacji narodowo-demokratycznej oraz Ukraińskiego Centrum Państwowego w latach

1920-1939. W historii Ukrainy okres ten stanowi zamknięte ramy czasowe o wyraźnej specyfice. By lepiej zrozumieć mechanizmy funkcjonowania Centrum Państwowego URL, monografię podzielono na trzy, wyraźnie różniące się części dotyczące losów aliansu z Polską w latach 1920-1921, struktur politycznych emigracji oraz konspiracji wojskowej. O uwarunkowaniach wyprawy kijowskiej najlepiej świadczy bliżej nieznany zapis intencji J. Piłsudskiego, zamieszczony w nie publikowanym pamiętniku gen. A. Listowskiego. Marszałek tak mówił do swego rozmówcy: „Idąc w głąb Ukrainy, ale tylko do granic [17]72 roku, przez to samo nie uznajemy rozbioru i głosząc samostojność na tych ziemiach, jakby poprawiamy błędy naszych przodków. Chcemy dać [Ukrainie] możliwość samookreślenia się i rządzenia się przez własny naród (...) Postawiłem na ostatnią kartę, gram ostatnią stawkę, żeby coś zrobić dla Polski, choć takim sposobem osłabić możliwości przyszłej Rosji i, jeśli się uda, dopomóc [w] stworzeniu Ukrainy, która będzie zaporą między nami i Rosją (...) Ale w tym sęk, czy ta Ukraina powstanie, czy ma dostatecznie sił i ludzi, żeby się stworzyć i zorganizować, bo przecież wiecznie tu siedzieć nie możemy (...) Polska nie chce tych kresów, Polska nie chce ponosić kosztów, ani nie dać... a bez wysiłków, ofiar nie stworzyć nie można! Zatem innego wyjścia nie ma — jak spróbować stworzyć samostojną Ukrainę (...) A jeśli się nie uda zrobić, pozostawimy ten chaos własnym losom. Niech się burzy, traci (...) W takim stanie nie będzie też nam groźnym na długie lata!” W tej jednej wypowiedzi kryje się cała tajemnica polityki wschodniej J. Piłsudskiego, którą kontynuował aż do śmierci.

Jesienią 1920 r. władze państwowe Ukrainy postanowiły kontynuować działalność niepodległościową poza granicami kraju, opierając się na II Rzeczypospolitej, demokratycznych zwolennikach państwa rosyjskiego oraz tych siłach odśrodkowych, które zmierzały do rozbicia imperium sowieckiego. W pierwszej połowie lat 20. sytuacja nie sprzyjała ukraińskim inicjatywom politycznym, ponadto władze emigracyjne dotknął w latach 1923-1926 głęboki kryzys strukturalny i programowy. Zasadniczą przemianę przyniosło dopiero przejście władzy przez marszałka Józefa Piłsudskiego. Nieprzypadkowa wydaje się śmierć lidera URL — Symona Petlury, która nastąpiła w chwili przewrotu wojskowego w Polsce. Znając relacje i koncepcje obu przywódców, Związek Sowiecki mógł się rzeczywiście obawiać uaktywnienia kontaktów polsko-ukraińskich, tuż bowiem po zamachu majowym rozmowy z Ukraińcami prowadził Tadeusz Hołówko. Ponadto Ukraińskie Centrum Państwowe aktywnie włączyło się do współpracy środowisk narodów zniewolonych przez ZSRR, które w styczniu 1926 r. utworzyły wspólną organizację „Prometeusz”. Śmierć przywódcy URL wstrząsnęła opinią wychodźstwa, ale nie zapobiegła zbliżeniu z II Rzeczypospolitą, gdyż oznaczało to wejście w nową fazę — konspiracji wojskowo-politycznej (1926-1939).

W ciągu dwóch lat od układu w Rapallo Niemcy na terenie ZSRR zainwestowali znaczne środki na umocnienie sowieckiego potencjału militarnego, co budziło zrozumiałe zaniepokojenie w polskich kołach wojskowych. W sytuacji zagrożenia ze wschodu — zdaniem J. Piłsudskiego — Polska powinna prowadzić bardzo dynamiczną politykę wobec ZSRR, która zakładała przygotowanie się do wielowariantowego rozwoju sytuacji w tym kraju, a co za tym idzie — prowadzenia aktywnej obserwacji i niezrywania z siłami opozycyjnymi i separatystycznymi wobec reżimu bolszewickiego. Zmianę układu politycznego w Polsce w 1926 r. znakomicie wykorzystali Ukraińcy z prezydentem A. Liwyckim na czele.

W tej sytuacji 4 sierpnia złożyli oni na ręce marszałka J. Piłsudskiego memorandum z propozycją odnowienia aliansu polityczno-wojskowego. Memoriał ten spotkał się z aprobatą marszałka, tym bardziej że interesy II Rzeczypospolitej i Ukraińskiego Centrum Państwowego wyraźnie się krzyżowały. Potencjał polityczny URL mógł stanowić znaczne wzmocnienie

sił polskich na kierunku wschodnim na wypadek kolejnej wojny; poza tym dostarczał wielu autów polityczno-propagandowych.

Konsekwencją takiego stanowiska stały się polsko-ukraińskie rozmowy polityczne prowadzone jesienią 1926 r. Zapoczątkowany wtedy (a raczej wznowiony) kurs popierania diaspory spod znaku URL pozostał do końca okresu międzywojennego trwałym ogniwem polskiej polityki prometejskiej. Problem aktywizacji stosunków z emigracją petlurowską zlecono czterem niezależnym od siebie komórkom:

- Wojskowemu Biuru Historycznemu — studia nad ukraińską wojskowością;
- Wydziałowi Wschodniemu MSZ — wspieranie dyplomacji URL;
- Wydziałowi Narodowościowemu MSW — dyskretną obserwację dysydentów w Polsce i pomoc ekonomiczną;
- Oddziałowi II Sztabu Głównego WP — wywiad, kontrwywiad, propaganda na sowieckiej Ukrainie.

W wyniku rozmów sztabowych zdecydowano się początkowo nawiązać do koncepcji powstańczych gen J. Tiutiunnykaza 1921 r. Już 1 III 1927 r. utworzono głęboko zakonspirowany sztab wojskowy, który miał się opierać na zasadach sformułowanych przez płka T. Schaetzela:

„1. Sztab Ministra Spraw Wojskowych jest sztabem zaprzyjaźnionej Armii, który chwilowo przebywa gościnnie na terytorium Państwa Polskiego i korzysta z pomocy technicznej i materialnej Sztabu Generalnego (...) WP;

2. Sztab składa się z trzech sekcji: I. organizacyjno-mobilizacyjna, II. informacyjna, III. propagandy;

3. I sekcja mieści się przy Biurze Wojskowo-Historycznym i pracuje w kontakcie z Generałem [Juliuszem] Stachiewiczem, II sekcja (...) pracuje w kontakcie z [polskim] wydziałem wywiadowczym i kontrwywiadowczym”.

Pierwsze plany powstańcze przedstawiono stronie polskiej już w 1927 r., kiedy to spodziewano się implozji w ZSRR i konfliktu zbrojnego z Wielką Brytanią. Armia ukraińska, jak splanowano, będzie się składała, w pierwszej fazie rewolucji narodowo-społecznej wyłącznie z emigrantów i ochotników przeszkolonych w Polsce: 16-17 tys. oficerów oraz 25-26 tys. żołnierzy. Zamierzano w stosunkowo krótkim czasie sformować 4 samodzielne brygady piechoty, dowództwa i system logistyczny. Na Ukrainę zamierzano wtargnąć zbrojnie z terytorium Polski i Rumunii w okolice Kamieńca Podolskiego, by tam zdobyć przyczółek do zorganizowania regularnej armii i podjęcia dalszych operacji zaczepnych. Po ukończeniu tego etapu miało nastąpić ostatecznie wyjaśnienie sytuacji strategiczno-politycznej i osiągnięcie samowystarczalności przez Ukrainę. Aby plany te mogły zostać urzeczywistnione, prezydent Republiki Ukraińskiej zwracał się do Polski z prośbą o tajną pomoc organizacyjną. Wojsko Polskie miało się zająć logistyczną stroną przygotowania i wsparcia powstania, czyli:

1. Zorganizowaniem aparatu werbunkowego i pomocą w mobilizacji emigracji wojskowej;
2. Wysłaniem ochotników — Ukraińców, obywateli II Rzeczypospolitej i polskich instruktorów wojskowych;
3. Zaopatrzeniem w materiały wojenne od butów i mundurów po działa;
4. Udzieleniem pożyczki finansowej na propagandę, wywiad, mobilizację i przygotowanie do odtworzenia Ukraińskich Sił Zbrojnych.

Podstawą odrodzonej armii ukraińskiej mieli być od początku istnienia emigranci zdolni do służby wojskowej. Ogłoszenie mobilizacji powszechnej zakładano w dwóch przypadkach — wojny Związku Sowieckiego z przeciwnikiem, który będzie respektował ukraińskie aspiracje do niepodległości lub w razie napięć w ZSRR.

Natomiast głównymi źródłami teoretycznymi idei państwowej Ukraińskiego Centrum Państwowego były prace Dmytro Doncowa *Pidstawy naszojipolityki* (Wiedeń 1921) i Ołeksandra Szulhyna *Derżawnist czy hajdamaczyna* (Paris 1931). Jak zakładali autorzy, nadrzędnym celem nie jest kultywowanie tradycji kozacko-hajdamackiej, ale budowa demokratycznego państwa prawa przez odwołanie się do spuścizny kozacko-państwowej. Z trójdziałnego ukraińskiego zawołania państwowość — niepodległość — zjednoczenie, stojąc na gruncie pragmatyzmu politycznego, odrzucili oni ostatni człon tego hasła.

Program społeczny odrzucał zarówno słabość zachodniego liberalizmu, jak i sowieckiego kolektywizmu, a koncentrował się w głównej mierze na modelu prezydencko-parlamentarnym. W sferze programowej oznaczało to odcięcie się od bolszewickiej partokracji, jak i klasokracji orientacji konserwatywnej. *A priori* odrzucono inżynier[^] społeczną i mit budowy nowego społeczeństwa, choć program narodowy URL postulował wprowadzenie porządku społecznego i propagował system, który możemy określić jako solidaryzm narodowo-pracowniczy. Zamierzano także przeprowadzić reformy gospodarcze w duchu socjaldemokratycznym i protekcyjizmu ekonomicznego, choć oficjalnie odrzucano idee socjalistyczne. Warstwom pracującym proponowano państwo opiekuńcze. W dziedzinie oświaty postulowano budowę nowych ośrodków akademickich i utworzenie Ukraińskiej Akademii Nauk. W dziedzinie religii państwo miało zapewnić wolność i przynależność religijną przez zagwarantowanie niezależności Kościołów od władz administracyjnych. W przypadku prawosławia głoszone potrzebę wprowadzenia autokefalii i utworzenia patriarchatu w Kijowie. W sferze przemysłowej zalecano wprowadzenie akcjonariatu pracowniczego. Dla ukraińskiego chłopca i robotnika poddanego szerokiej komunistycznej propagandzie był to program dość czytelny z uwagi na wszechobecny postulat egalitaryzmu. Niewątpliwie rozwiązania te powstały na gruncie też programowych niepodległościowego skrzydła Ukraińskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej, która stanowiła główną bazę ideową URL.

Szczegółowe badania nad dziejami Ukraińskiego Centrum Państwowego na wychodźstwie pozwalają bliżej sprecyzować kierunki polskiej koncepcji prometejskiej. W latach 1926-1928 bez jakichkolwiek pisemnych aktów ustalone zostały zasady przymierzy politycznych i udzielania pomocy technicznej ze wszystkimi grupami narodowościowymi. Bardzo silny nacisk położony został na akcję wydawniczo-propagandową z przeznaczeniem przede wszystkim na kraje ojczyste emigracji, a następnie polską i zagraniczną opinię publiczną. W zamierzeniach polskich Ukraińskie Centrum Państwowe odgrywało dwojaką rolę:

1. Pod względem liczebnym jako namiastka armii mogąca wystąpić, wzorem 1920 r., do walki zbrojnej;
2. Na płaszczyźnie ideologicznej jako czynnik polityczno-propagandowy.

Ostateczna ocena wartości diaspory naddnieprzańskiej nie może być zatem rozważana pod kątem liczebnym, lecz jakościowym, z uwzględnieniem jej potencjału organizacyjnego, politycznego i ideologicznego. Emigracja ta nie miała wystarczającej siły do samodzielnego wywalczania niezawisłości państwowej nad Dnieprem, ale dysponowała innymi, ważkimi atutami:

1. Wypracowaną koncepcją restytucji państwa;
2. Planami powstańczymi na wypadek wojny na wschodzie;
3. Kadrami działaczy państwowych, politycznych i wojskowych.

Mimo iż istniało szereg dość aktywnych ośrodków petlurowskich, jak Paryż, Praga czy Bukareszt, to decyzje co do działalności organizacyjnej zapadały wyłącznie w Warszawie. Wynikało to z wojskowego charakteru diaspory naddnieprzańskiej. Paryż odgrywał rolę ofi-

cialnego — przy zachowaniu wszelkich pozorów samodzielności — ośrodka koordynującego działania dyplomatyczne, ale to zasadniczo w Warszawie zapadały najważniejsze decyzje polityczne i przygotowywano plany powstania. Struktury militarne diaspory nie podlegały również miejscowym ośrodkom politycznym, a jedynie sztabowi w Polsce. Wytworzyła się w ten sposób podwójna organizacja emigracyjna: cywilna i wojskowa. Piony te, ściśle scentralizowane, pracowały równolegle, niezależnie od siebie. Taki podział pracy niepodległościowej gwarantował większą tajność i skuteczność. Wszystkie mechanizmy tej struktury znajdowały się pod ścisłym nadzorem prezydenta Ukrainy.

W tej sytuacji na podstawie analizy dokonanej przez autora można przyjąć następujące założenie: Polska konsekwentnie, tajnymi drogami, wspierała w latach 1920-1939, szczególnie po 1926 r. tendencje separatystyczne Kijowa; uwaga ta dotyczy zarówno emigracji związanej z ideą restytucji URL, jak i wszelkich sił odśrodkowych wewnątrz USRR. Pomimo niewątpliwych prób zbudowania osi ideowej Warszawa-Kijów naiwnością byłoby twierdzenie, iż Polska w ten sposób dążyła do wojny z ZSRR i odebrania jej Ukrainy. Obowiązkiem polskich elit była analiza wszelkich zmian w układzie międzynarodowym i wskazywanie na te, które są korzystne. Należało więc wcześniej przygotować się do wszelkich możliwych zmian za wschodnią granicą i do właściwej oceny zachodzących tam przemian. Takie ujęcie niewiele ma wspólnego z polityką prowojenną, ale równocześnie nie skazywało na pasywność. Droga do „mocarstwowej” pozycji II Rzeczypospolitej w Europie Wschodniej nie wiodła przez nowe nabytki terytorialne, ale stworzenie w tym regionie jak największej liczby konkurujących ze sobą państw narodowych. Najważniejszym ogniwem w tych zamierzeniach była właśnie koncepcja Republiki Ukraińskiej w ówczesnych granicach USRR w przypadku załamania się sowieckiego imperium.